

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/83>

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ВІТЧИЗНЯНЕ СУДОЧИНСТВО

THE PRINCIPLES OF LAW AS THE BASIS OF THE ACTIVITIES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THEIR EFFECTS ON DOMESTIC JUDICIARY

Бабікова О.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права
Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено питанням впливу принципів права на розвиток практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), на вітчизняну судову практику, розвиток правової системи в умовах проголошеного в Україні військового стану. У статті визначено, що в юридичній науці і практиці проблематика принципів права є визначальною, оскільки належить до фундаментальних і містить широке коло багатогранних питань, які важко охопити одним загальним підходом чи дефініцією. Активний розвиток суспільних відносин, особливо з огляду на сучасний стан правової системи в Україні, який знаходить своє відображення в законотворчій, судовій, правоохоронній, науковій та іншій діяльності, свідчить про реальний вплив принципів права, зокрема кримінального права, на подальше вдосконалення практики застосування закону України про кримінальну відповідальність та при здійсненні правосуддя. Про це також свідчить й впровадження у вітчизняне законодавство змін, які стосуються втілення в життя рішень ЄСПЛ на прикладі здійснення правосуддя вітчизняними судами. Із вивченням практики Європейського суду з прав людини, наприклад, вбачається, що «стаття 5 Конвенції, разом із статтями 2, 3 та 4, посідає провідне місце серед основоположних прав, що гарантують фізичну безпеку особи, і тому її важливість є надзвичайною. Її основною метою є запобігання свавільного чи невинуватого позбавлення свободи». З цієї метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини. За результатами проведеного дослідження, автор у статті дійшов висновку, що правова система та її розвиток повинні визначатись принципами, базуватись на них. І якщо в державі проголошений і діє принцип законності та верховенства права, то за жодних умов, навіть в разі оголошення в країні воєнного стану, згадані основоположні начала не можуть нехтуватись жодним з суб'єктів правозастосовчої діяльності.

Ключові слова: Європейський суд по правах людини, принципи права, кримінальне провадження, права людини.

The article is devoted to the issues of the impact of the principles of law on the development of the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter referred to as the ECtHR), on domestic judicial practice, and the development of the legal system under the conditions of martial law declared in Ukraine. The article determines that in legal science and practice, the issue of the principles of law is decisive, as it belongs to the fundamental and contains a wide range of multifaceted issues that are difficult to cover with one general approach or definition. The active development of social relations, especially in view of the current state of the legal system in Ukraine, which is reflected in law-making, judicial, law enforcement, scientific and other activities, testifies to the real influence of the principles of law, in particular criminal law, on the further improvement of the practice of applying the law of Ukraine on criminal liability and in the administration of justice. This is also evidenced by the introduction of changes into domestic legislation, which relate to the implementation of ECtHR decisions on the example of the administration of justice by domestic courts. With the study of the practice of the European Court of Human Rights, for example, it is seen that "Article 5 of the Convention, together with Articles 2, C and 4, occupies a leading place among the fundamental rights guaranteeing the physical security of the person, and therefore its importance is extraordinary. Its main purpose is to prevent arbitrary or unjustified deprivation of liberty". For this purpose, the legislator and other public authorities should ensure effective legal regulation that complies with constitutional norms and principles, and create mechanisms necessary to satisfy human needs and interests. According to the results of the conducted research, the author of the article came to the conclusion that the legal system and its development should be determined by principles and based on them. And if the principle of legality and the rule of law has been declared and operates in the state, then under no circumstances, even in the event of declaring martial law in the country, the aforementioned fundamental principles cannot be neglected by any of the subjects of law enforcement activity.

Key words: European Court of Human Rights, principles of law, criminal proceedings, human rights.

Постановка проблеми. Перед тим, як перейти безпосередньо до вирішень питань, які ми ставимо в нашому дослідженні, хотілося б нагадати, що термін «принцип» етимологічно походить від лат. «principium» та означає основу, засаду, керівну ідею, визначальне положення [1, с. 1096]. Безперечно, принципи як такі, їх цінність та важливість сприйняті всіма науками (у т.ч. юриспруденцією) та позначають насамперед основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що характеризують природу і соціальну сутність явища, його спрямованість та найсуттєвіші властивості. Принципами вважають «вихідні фундаментальні положення», на яких «ґрунтується вся теоретична модель науки» [2, с. 307–308]. І розглядуване правове явище є визначальним для визначення

вектору розвитку всієї правової системи загалом та судової практики зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто вказати, що наукові дослідження проблемних питань щодо принципів кримінального права та їх впливу на здійснення правосуддя Європейським судом з прав людини здійснювали у своїх працях такі українські вчені-правники – Ю.В. Баулін, П.С. Берзін, А.А. Вознюк, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, З.А. Загіней, О.М. Литвинов, Є.С. Назимко, А.В. Савченко, О.В. Ус, М.І. Хавронюк та ін., але об'єктом і предметом цієї праці були дещо інші компоненти та явища.

Метою статті є з'ясування меж впливу принципів права та практики Європейського суду з прав людини на формування вітчизняної правової системи.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці і практиці проблематика принципів права є визначальною, оскільки належить до фундаментальних і містить широке коло багатогранних питань, які важко охопити одним загальним підходом чи дефініцією [3, с. 16], тим більше, що в даному випадку перед нами стоїть інше завдання. Виключно важливе значення принципи права знаходять в умовах об'єктивної необхідності посилення ролі права в контексті існування нашої держави в умовах воєнного стану, коли ставлення і значення принципів права змінюється. Саме тому варто додати, що в умовах сьогодення найбільшою мірою проявляється саме така властивість права (його принципів), як динамічність, а отже відбувається їх активний розвиток. У свою чергу, вищими судовими інстанціями сьогодні ухвалюються рішення, які здійснюють безпосередній вплив на систему українського права та, відповідно, на систему його принципів.

Отже, певний час принципи вважались теоретичним аспектом всієї правової системи, водночас, сьогодні можна з впевненістю говорити про практичне значення розглянутого правового явища, про що свідчать в тому числі й численні рішення як вітчизняних судів, так і рішення Європейського з прав людини. Так, почастишали випадки, коли суди безпосередньо у своїх рішеннях посилаються на ті чи інші принципи права для обґрунтування своєї позиції.

В свою чергу, здійснення аналізу міжнародно-правових документів говорить про те, що закріплення правових принципів у вигляді окремих норм не є їх обов'язковою ознакою (передусім ми маємо на увазі закони про кримінальну відповідальність). У міжнародному праві аргументується пріоритет основних принципів вищої юридичної, політичної та моральної сили (*jus cogens*) над принципами-нормами [4, с. 6–9]. Слід зазначити, що сутність кримінально-правових принципів завжди має кримінально-політичну природу, а їх зміст є тією змінною величиною, яка залежить в кінцевому рахунку від волі суб'єктів кримінально-правової політики. Суб'єктам кримінально-правової політики необхідно враховувати безліч факторів, в числі яких значаться принципи міжнародного кримінального права [5, с. 172–176]. Особливо з огляду на ті події, які сьогодні відбуваються в Україні та їх вплив на міжнародну політику, спрямування вектору її розвитку, розташування сил тощо. Також можна з впевненістю стверджувати, що введення військового стану в Україні істотно вплинуло на систему правосуддя, порядок здійснення правосуддя, порядок здобуття та закріплення доказової бази в кримінальному провадженні, оцінки доказів, забезпечення існування засад кримінального судочинства тощо. І, як наслідок, судова практика зарубіжних країн також зазнала змін в частині здійснення правосуддя по кримінальним справам.

За своєю сутністю принципи міжнародного права та міжнародного кримінального права нічим не відрізняються від принципів будь-якої галузі національного права. Їх зміст так само може закріплюватися в міжнародних нормативно-правових документах, набуваючи характеру норм-принципів, або може спеціально в них і не формулюватися. У разі оформлення останніх у вигляді міжнародно-правових норм принципи набувають значення джерела права, а якщо такого оформлення не відбулося, то роль їх буде проявлятися інакше. Таким чином вони здійснюють найсерйозніший вплив на формування системи принципів, в т.ч. й українського кримінального права, що пов'язано із «подвійним» характером міжнародного права, яке міцно пов'язане із національним правом.

Незважаючи на численні зміни, прийняті законодавцем у вказаному аспекті останнім часом (на протязі 2022–2023 років), принципи права, зокрема принципи кримінального права та засади кримінального провадження (тобто по суті принципи здійснення правосуддя у кримінальному процесі), закріплені у Главі 2 ст. 7 Кри-

мінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), залишилися незмінними, а так не повинно бути, саме з огляду на прийняті за час норми права.

Наприклад, в судовій практиці (окремі рішення ВАКС) формується позиція, відповідно до якої байдуже ставлення сторони захисту до порушення вимог КПК України в суді першої інстанції з подальшим наголошенням на цьому під час розгляду справи апеляційної чи касаційної інстанції, розцінюється як недобросовісна поведінка сторони захисту, фактично ставлячи вимогу до сторони захисту вказувати стороні обвинувачення на порушення вимог КПК під час досудового розслідування, чим по суті відбувається втручання держави у стратегію захисту. Або... Недопустимість доказів пов'язують лише з конвенційними порушеннями прав людини, ігноруючи такі грубі порушення КПК як проведення досудового розслідування неуповноваженим органом або неуповноваженою службовою особою, проведення слідчих дій без дозволу слідчого судді, коли наявність такого дозволу є обов'язковою тощо.

Міжнародне ж кримінальне право в свою чергу базується на загальних принципах міжнародного права. Основа принципів міжнародного права закріплена в Статуті ООН. Щодо Римського статуту Міжнародного кримінального суду (Римського статуту), який є найбільш повним джерелом міжнародного кримінального права, то він у преамбулі підтверджує принципи, що перераховані в Статуті ООН. Специфіка галузі міжнародного кримінального права, безумовно, вимагає розробки й власної системи принципів. Особливе значення ця обставина набуває у світлі вказівки ст. 21 Римського статуту, яка закріплює можливість використання «у відповідних випадках, використовуваних міжнародні договори, принципи і норми міжнародного права, включаючи загальновізантані принципи міжнародного права збройних конфліктів» [6]. Основа галузевих принципів міжнародного кримінального права закріплена в Римському статуті. Дані принципи вбудовані в систему і визначають загальні напрямки розвитку міжнародного кримінального права, а також правила застосування норм останнього [7, с. 156–162].

Активний розвиток суспільних відносин, особливо з огляду на сучасний стан правової системи в Україні, який знаходить своє відображення в законотворчій, судовій, правоохоронній, науковій та іншій діяльності, свідчить про реальний вплив принципів права, зокрема кримінального права, на подальше вдосконалення практики застосування закону України про кримінальну відповідальність при здійсненні правосуддя.

Існують рішення ЄСПЛ, які прямо впливають на застосування кримінально-правових норм, а тому визнаються основним джерелом кримінального права. Рішення ЄСПЛ є обов'язковими на підставі ч. 1 ст. 46 ЄКПЛ («Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами»), Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції, які стосуються обов'язкової сили рішень ЄСПЛ та їх виконання. Нормативним же орієнтиром обов'язковості застосування рішень ЄСПЛ виступає положення ч. 2 ст. 8 («принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини»), ч. 5 ст. 9 («кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини») КПК України [8].

Зокрема, рішення по справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства № 1» (The Sunday Times v. The United Kingdom № 1) від 26 квітня 1979 р., в якому зазначалось, що «норма не може розглядатися як «право», якщо її не сформульовано достатньо чітко, що дає змогу громадянину регулювати свою поведінку» (пункт 49), рішення по справі «S.W. проти Сполученого Королівства» (S.W. v. The United Kingdom) від 22 листопада 1995 р., в якому

ЄСПЛ наголосив, що будь-яке правопорушення має бути чітко визначене в законі; такій вимозі відповідає стан, коли особа може знати з формулювання відповідного припису, а за потреби – за допомогою його тлумачення судом, за які дії або бездіяльність її може бути притягнуто до кримінальної відповідальності (пункт 35) [9].

Дотримання вимоги ясності і недвозначності норм, які встановлюють кримінальну відповідальність, є особливо важливим з огляду на специфіку кримінального закону та наслідки притягнення до кримінальної відповідальності, адже притягнення до такого виду юридичної відповідальності пов'язане з можливими істотними обмеженнями прав і свобод людини.

«Із практики Європейського суду з прав людини вбачається, що «стаття 5 Конвенції, разом із статтями 2, 3 та 4, посідає провідне місце серед основоположних прав, що гарантують фізичну безпеку особи, і тому її важливість є надзвичайною. Її основною метою є запобігання свавільного чи невинного позбавлення свободи» (пункт 30 рішення у справі «МакКей проти Сполученого Королівства» від 3 жовтня 2006 року)». В умовах військового стану це відчувається найбільше, будь-яка особа чутливіше сприймає порушення або недотримання своїх прав. Отже, держава, не зважаючи навіть на введення військового стану, «повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, але й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією. З цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне правове регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини. В першу чергу це стосується норм міжнародного права, які доволі активно впроваджуються в життя законодавцем та використовуються вітчизняними правниками. При цьому посиленна увага має бути зосереджена на особливо вразливих категоріях осіб, до яких належать, зокрема, особи з психічними розладами. Європейський суд з прав людини, застосовуючи статтю 5 Конвенції, виходить із того, що ця стаття встановлює позитивний обов'язок держави щодо захисту свободи осіб, які перебувають під її юрисдикцією, інакше існувала б значна прогалина в захисті від свавільного затримання, що було б несумісним з важливістю особистої свободи у демократичному суспільстві, тому держава повинна вживати заходів, що забезпечують ефективний захист вразливих осіб (пункт 102 рішення у справі «Шторк проти Німеччини» від 16 червня 2005 року; пункт 120 рішення у справі «Станев проти Болгарії» від 17 січня 2012 року) [10].

У наведеному вище рішенні зазначено про те, що ефективне правове регулювання, що забезпечується законодавцем та іншими органами публічної влади, має відповідати конституційним нормам і принципам та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини. Цей механізм повинен бути дієвим та зрозумілим для кожного.

Про кримінально-правові принципи згадується у рішенні ЄСПЛ у справі «Солдатенко проти України» (Soldatenko v. Ukraine) від 23 жовтня 2008 р., яке часто цитується національними судами та стосується того, що: «Суд повинен з'ясувати, чи відповідає Конвенції

сам національний закон і, зокрема, чи відповідають їй загальні принципи, які сформульовані в ньому чи впливають з нього. Стосовно таких принципів Суд наголошує, що, коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Встановлюючи, що будь-яке позбавлення свободи має здійснюватися «відповідно до процедури, встановленої законом», пункт 1 статті 5 не просто відсилає до національного закону; як і словосполучення «згідно із законом» і «встановлені законом» у пункті другого статей 8-11, він також стосується «якості закону», вимагаючи від закону відповідності принципів верховенства права – ця ідея пронизує всі статті Конвенції. При цьому «якість закону» означає, що у випадку, коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні – для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля (див. рішення у справах «Худойоров проти Росії» (Khudoyorov v. Russia), № 6847/02, п. 125, ECHR 2005-X (витяги); «Єчюс проти Литви» (Jecius v. Lithuania), № 34578/97, п. 56, ECHR 2000-IX; «Барановський проти Польщі» (Baranowski v. Poland), № 28358/95, пп. 50-52, ECHR 2000-III; та згадане рішення у справі Амюр). У рішенні «Насруллоєв проти Росії» (Nasrulloev v. Russia) (№ 656/06, пп. 72-77, від 11 жовтня 2007 року) Суд встановив, що глава 54 Кримінально-процесуального кодексу Росії («Видача особи для кримінального переслідування або виконання вироку»), яка не передбачала спеціальної процедури затримання та взяття під варту з метою екстрадиції, хоча й посилалася на затримання та взяття під варту як на запобіжні заходи, спричиняла плутанину при її застосуванні національними органами влади. Суд дійшов висновку, що ці положення російського закону, які регулюють питання арешту осіб з метою екстрадиції, не були ані чітко сформульованими, ані передбачуваними у своєму застосуванні і не задовольняли критерій «якості закону», як цього вимагає Конвенція» [11].

Висновки. Вплив міжнародно-правових норм поряд із нормами національного права має стати нормальним, щоденним процесом, а практика впровадження в життя рішень ЄСПЛ та застосування норм міжнародних договорів має бути доповнена настановою на узгоджене та взаємодоповнююче застосування національних кримінальних процесуальних норм та загальновизначених міжнародних стандартів і принципів кримінального права та кримінального провадження у галузі прав людини.

Визначаючи провідну роль норм міжнародно-правових документів, в яких містяться загальновизнані принципи у галузі прав людини, відзначимо, що вони відображають загальновизнані уявлення суспільства про мораль та розвивають положення таких основоположних моральних принципів, як гуманізм, справедливість, цінність особистості як такої, збагачуючи тим самим національну правову систему та правозастосовну практику глибоким змістом.

І останнє, на наше глибоке переконання, правова система та її розвиток повинні визначатись принципами, базуватись на них. І якщо в державі проголошений і діє принцип законності та верховенства права, то за жодних умов, навіть в разі оголошення в країні воєнного стану, згадані основоположні начала не можуть нехтуватись жодним з суб'єктів правозастосовної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
2. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
3. Гришук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір. *Вісник Львівського університету. Серія : Юридична.* 2015. Вип. 61. С. 16–23.
4. Курс международного права. Т. 2. Основне принципы международного права : в 7 т. / отв. ред. И. И. Лукашук. М. : Наука, 1989. 432 с.

5. Олійник О. С. Порівняльно-правове дослідження історичних та культурних передумов становлення та розвитку принципів права східних та західних країн. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 1. С. 172–176.

6. Римський статут міжнародного уголовного суда : принят 17 июля 1998 г. ; вступил в силу 1 июля 2002 года, с изм. и доп. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

7. Олійник О. С. Способи закріплення та реалізація окремих принципів кримінального права в інститутах міжнародного кримінального права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 4. С. 156–162.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

9. Справа за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України (Справа № 1-135/2018(5846/17) : рішення Конституційного Суду України від 26 лют. 2019 р. № 1-р/2019. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>

10. Справа за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) : рішення Конституційного Суду України від 1 черв. 2016 р. № 2-рп/2016 (Справа № 1-1/2016). *Конституційний Суд України* : [сайт]. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf>

11. Справа Солдатенко проти України (Заява № 2440/07) : рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовт. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_504#Text